

OSMANLI ARŞİV BELGELERİNE GÖRE MUŞ'TA ERMENİ İHTİLALCİLERİN ERMENİLERE ZULMÜ (1892-1906)

According to Ottoman Archive Documents Persecutions of Armenian Revolutionaries Against Armenians in Mush (1892-1906)

Mustafa ÇABUK*
Semra TOMBUL**

Öz

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında 1877-1878 yıllarında 93 harbi meydana geldi. Savaş Osmanlı Devleti'nin mağlubiyeti ile sona erdi. Avrupa devletleri, savaş sonrası imzalanan Berlin Antlaşması'na Osmanlı coğrafyasında yaşayan Ermenilerle ilgili bir madde koydu. Böylece Ermeni meselesi uluslar arası bir sorun haline geldi. Büyük devletlerin Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale etmeleri için bir bahane olarak kullanıldı. Bu tarihten sonra Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı isyan ve ihtilal hareketleri arttı. Avrupalı devletler bu isyanları maddi ve manevi olarak desteledi. Ermeniler bu isyanlar sonucu Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahale etmesini ve bunun sonucu olarak bağımsız bir Ermenistan'ın kurulmasını hayal ediyorlardı. Bu amaçlar doğrultusunda, Ermeniler Osmanlı Devleti'ne karşı isyan için komiteler kurup örgütlenme faaliyetlerine başladılar. Ermeni ihtilal komitelerinin faal olduğu yerlerin başında Bitlis Vilayeti'ne bağlı olan Muş Sancağı gelmekteydi. Ermeni ihtilalcılar, Muş Sancağı'nda ilk olarak 1885 yılında ekonomik bahanelerle isyan hareketlerini başlattılar. Muş Sancağı ve buraya bağlı Sason Kazası'nda 1894 yılında büyük çaplı bir isyan çıktı. Bu dönemlerde Muş sancağında Ermeni ihtilalciler tarafından büyük çaplı katliamlar yapıldı. Ermeni ihtilal örgütleri, Muş Sancak merkezi ve bağlı kazalarda katliamlar gerçekleştirirken sadece Müslüman ahaliyi değil ayrıca isyan hareketine destek vermeyen ve devlete sadık olan Ermenileri de katlettiler. Ermeni isyancılar, isyana destek vermeyen köylerdeki Ermenilere ait evleri, mektepleri ve kiliseleri yaktılar. Ermeni ihtilal örgütleri, Ermeni halka yönelik zulüm faaliyetleri için Müslüman halkı suçlamak istedi. Bu yönde propaganda yapıldı. Fakat yapılan tahkikat neticesinde olayların Ermeni İhtilal Komitesi üyelerince gerçekleştirildiği tespit edildi.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Muş Sancağı, Ermeni Komitesi, İsyân.

Abstract

The 1877-1878 war, known as 93 war between the Ottoman Empire and Russia was ended with the defeat of the Ottoman Empire. After that war the Treaty of Berlin was signed. The European states put a clause into the Berlin Treaty related to the Armenian nation living in the Ottoman geography. Thus, the Armenian question became an international problem. It was used as an excuse by the great states to intervene in the internal affairs of the Ottoman State. After this date, the Armenians increased their revolt and revolutions against the Ottoman State. European States supported these uprisings politically, financially and morally. The Armenians had dreamed that as a result of these uprisings, European states would send military troops to the Ottoman State and with the help of these powers an independent Armenian state would be established. For these aims, the Armenians started to organize committees for the rebellion against the Ottoman State. One of the places where the Armenian revolution committees were active was Sanjak of Mush which was belonging to Bitlis Province. In Sanjak of Mush, the Armenian revolutionaries first started their rebellion with economic excuses in 1885. There was a big rebellion in Sanjak of Mush and Town of Sason in 1894. In these periods, great massacres were carried out by the Armenian revolutionaries in the Sanjak of Mush and its environment. Armenian revolutionaries carried out massacres against not only to the Muslim people but also to the Armenians who did not support the rebellion movement and who were loyal to the state in Sanjak center of Mush and its' periphery. Armenian rebels burned houses, schools and churches belonging to Armenians in villages that did not support the rebellion. Armenian rebels burned the houses, schools and churches of the Armenians who did not support the rebellion. On the other hand, Armenian revolutionary organizations wanted to accuse the Muslim people of the persecution of the Armenian people. They made propaganda in this direction. However, as a result of the investigation, it was determined that the events were carried out by the members of the Armenian Revolutionary Committee.

Keywords: Ottoman, Mush Sanjak, Armenian Committee, Rebellion.

* Dr. Öğr. Üyesi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Tarih Bölümü, cabukm@yahoo.com.

** Yüksek Lisans öğrencisi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, semratombul046@gmail.com.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde Fransız ihtilalinden öncelikle gayrimüslim azınlık etkilendi. Sırp, Yunan ve Bulgarların bağımsız devlet haline gelmesi Ermeniler için de özendirici bir etki yaptı. Emperyalist güçlerin Ermenileri hedef alan okullar, kiliseler, hastaneler açmaları ve Ermeni azınlığın buralarda eğitime tabi tutulması Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne olan bağlılığına zarar vererek bağımsız bir devlet sahibi olma hayallerini güçlendirdi.

Ermeniler arasında ayrılıkçı fikirler, emperyalist devletlerin kontrolünde faaliyet gösteren misyoner örgütler ve yabancı okullar vasıtasıyla giderek güçlendi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonucunda imzalanan Berlin Antlaşması'na Ermenilerle ilgili bir maddenin konulmasıyla Ermeni meselesi uluslararası bir sorun haline geldi. Bu tarihten itibaren Avrupalı güçler, kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak için Ermenilerle ilgili meselelere müdahil oldular. Bu yönde çeşitli araçlarla politikalar geliştirdiler.

Avrupalı güçlerin Ermeni meselesine olan ilgisinden cesaret alan ve onların teşvikleriyle hareket eden bazı Ermeniler, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurmak amacıyla harekete geçtiler.

Ermeniler, eski Osmanlı bakiyesi Hristiyan halkların devletten kopuşlarında emperyalist devletlerin rolüne şahit olmuşlardı. Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'nden Avrupalı devletlerin yardımıyla kopmasından sonra ülkede bağımsızlık kazanmamış tek Hristiyan azınlık olarak Ermeniler kalmıştı. Ermeni terör örgütleri, Ermeniler denizden çok uzakta iç kesimlerde yaşamalarına ve hiçbir yerde nüfus olarak çoğunluğu oluşturmamalarına rağmen Avrupalı emperyalist güçlerin teşvikiyle adeta bir kumar oynayarak batılı ülkelerin Osmanlı Devleti'ne müdahale etmesine neden olacak eylemler gerçekleştirdiler. Bu amaçla 1887 yılında Hınçak(Çan Sesi) 1890 yılında Taşnaksutyun adlı terör örgütleri kuruldu. Bu örgütler yöntem olarak terör eylemlerini benimsedi. Bu örgütler daha önce Yunanistan'da ve Bulgaristan'da olduğu gibi Ermenileri ayaklandırmak ve bu vesile ile Avrupalı güçlerinin müdahalesini sağlamak için eylemler yaptılar. Müdahaleler sonucu bağımsız bir Ermenistan kurulacağına inanıyorlardı. Bu nedenle hedeflerine ulaşmak için her yolu mubah saydılar, bunun için Ermenileri dahi katletmekten çekinmediler (Akşin, 2014:171-172).

Ermeni terör komiteleri faaliyetlerini silahlı eylem yapmak üzere yoğunlaştırdılar. Bu alandaki önde gelen iki örgüt olan Hınçak ve Taşnak komiteleri Anadolu'nun birçok şehrinde eyleme girişti. 1890-1905 yılları arasında Anadolu ve İstanbul'da yoğun bir şekilde isyan, baskın, terör ve suikast eylemleri gerçekleştirdiler. Ermeni komitacılar, öncelikle toplumun lideri durumunda olan din adamlarının hedef aldılar. Patrikler, murahhaslar, papazlar ve diğer din adamlarından, kendi faaliyetlerine karşı olanları, fikirlerini desteklemeyenleri yok etmek için her yolu denediler. Ermeni halkından da kendi fikir ve teşebbüslerine uymayanları veyahut komitecileri hükümete ihbar edenleri, ortadan kaldırmaya veya en azından korkutmaya yönelik eylemlere giriştiler. Şehir merkezlerinde ve köylerde birçok Ermeni kökenli din adamı ve Ermeni halkı Ermeni terör örgütlerinince saldırıya uğradı, bir kısmı katledildi, bir kısmı yaralandı (Karacakaya, 2017: 33).

Osmanlı Devleti'nde, Ermeni isyanlarının başladığı dönemin öncesi ve sonrasında Ermeni terör örgütlerinin faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları en önemli şehirlerden biri de Muş'tu. Osmanlı Devleti yönetim sisteminde Muş 1877-1878 Osmanlı Rus savaşı(93 Harbi) öncesi Erzurum Eyaleti'ne bağlı bir sancak iken 93 Harbi sonrası Bitlis Vilayet statüsüne getirilince Muş Sancağı da bu vilayete bağlandı (San, 1966: 211). Muş coğrafi konumu ve demografik yapısı nedeniyle Doğu Anadolu Bölgesi'nde meydana gelen Ermeni isyanlarından doğrudan etkilendi. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde yaşanan birinci ve ikinci Sason isyanları (Sason bu dönemde Muş Sancağı'na bağlı bir kazaydı.) Bitlis, Van ve Erzurum'daki

Ermeni isyanları Muş'ta da etkili oldu. Muş'ta gerçekleşen Ermeni isyanları da diğer bölgelerdeki ve şehirlerdeki Ermeni isyanlarını etkiledi. Bu olaylar sırasında binlerce Müslüman ve Gayrimüslim, Ermeni terör örgütleri tarafından insanlık dışı muameleye, katliama, işkence ve zulümlere maruz kaldı. Malları yağmalandı ve namusları lekелendi.

Muş Sancağı'nda Ermenilerin büyük çapta katliamlar yapmaları ve teşkilatlanmaları bölgede yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmının isyancılara ve komitelere destek vermesiyle başlamış ve yayılmıştır. Muş'ta her ne kadar Müslüman nüfusa göre az olsalar da önemli bir Ermeni nüfusu vardı (Hocaoğlu, 1976: 277). Bu sebeple Ermeni terör örgütleri, ihtilal komiteleri Van'dan sonra en fazla önemi Muş ve Bitlis havalisine verdiler. Muş'un geçmişten beri Ermeni isyanlarında sık sık adının ön plana çıkması da Ermeni komitelerinin buraya olan ilgisini artırdı. Komiteler en önemli adamlarını buraya göndererek burada örgütlendiler. Ermenilerin meşhur Kafkasya kökenli örgüt liderleri de faaliyetlerini Van, Bitlis ve Muş havalisinde yürüttü. Bu sebeple bölge sık sık isyanlara, yağmaya ve zulme maruz kaldı (Cengiz, 1983: 227-228).

Ermeniler katliamlarına devam ederken bir yandan da siyasi faaliyetler yürüttüler. Muş ve çevresinde Ermenilerin Müslüman halk tarafından zulme maruz bırakıldığı yönünde propagandalar yaptılar. Bu amaçla Berlin Kongresi sonrası ve Birinci Dünya Savaşı esnasında bölgede Ermeni nüfusun çoğunlukta olduğu ve Müslüman ahalinin katliam yaptığı yönünde Avrupa'da yalanlarla dolu propaganda faaliyetlerinde bulundular. Arşiv belgelerine ve kayıtlara bakıldığında ise bu iddiaların asılsız olduğu ve Muş Sancağı'nda Müslüman nüfusun Osmanlı Devleti'nin her döneminde çoğunlukta olduğu görülmektedir. 16.yy' da Muş'ta Müslüman nüfus 6134 kişi iken Ermeni nüfus 2281 kişiydi (Halaçoğlu, 2015: 21). 19. yüzyılda Muş Sancağı'nın 476 köyü vardı. Bunlardan 315'inde sadece Müslümanlar, 109'unda Müslüman ve Ermeni karışık, 57'sinde ise sadece Ermeniler yaşıyordu. Nüfusun 85,957'si Müslüman, 58,740'ı ise Ermeni'ydi (Hocaoğlu, 1976: 278). Bu bilgiler bölgede hiçbir zaman Ermeni nüfusun Müslüman nüfusa oranla çoğunlukta olmadığını göstermektedir.

Ermeni İhtilal Komitelerinin Muş'ta Örgütlenmesi

19. yüzyılda Doğu Anadolu'nun birçok şehrinde olduğu gibi Muş'ta da Ermeni terör örgütleri faaliyet gösterdi. Ermeni komitelerinin kurulması ve bölgede örgütlenmesi 1880'lerin başlarında oldu. Bu dönemde, Ermeniler Erzurum'da gizli bir teşkilat kurup artık faaliyetlerini eşkıyalıktan devrimci bir eyleme dönüştürdüler (Erickson, 2015: 24). Kurulan bu Ermeni komitelerinin amacı asilere silah temini ve nakliyesi ile isyan için gerekli şartların ve zeminin sağlanmasıydı. Bitlis'teki Rus Konsolosu 3 Aralık 1910 tarihli raporunda bölgedeki Taşnaksutyun Cemiyeti'nin merkezi idaresinin Muş'ta olduğunu bildirerek cemiyetin toplamda yüz bin üyesinin olduğunu iddia etti (Osm. Belg. Erm. 1915-1920, 1995: 163). Ermeni komitelerinin bölgedeki faaliyetleri sonucu Anadolu'nun batısında ve doğusunda Ermeni isyanları başladı.

Ermenilerin, Muş Sancağı'nda cemiyet olarak teşkilatlanması 1870-1880 arasındaki dönemde gerçekleşti. Ermeniler, Muş'ta *Okul Sevenler*, *Doğu(Şark)* ve *Ermenistan'a Doğru* cemiyetlerini kurdular. Ayrıca Muş'ta 1869 yılında bir Ermeni matbaası faaliyete başladı (Halaçoğlu, 2015: 17). Hrimyan isimli Ermeni papaz 1862 yılında "Muş Kartalı" isimli bir gazete çıkarmaya ve isyan propagandası yapmaya başladı (Gürün, 2010: 121).

Ermenilerin 1885 yılında Van'da kurduğu *Armenakan Partisi* de(Erickson, 2015: 23) Muş Sancağı'nda şube açarak faaliyet yürüttü (Halaçoğlu, 2015: 32).

Ermeni İhtilal Komiteleri'nin Muş'taki Faaliyetleri

Ermeni komitaları ve ihtilal taraftarı Ermeniler Muş Sancak merkezi ve köylerinde sadece Müslüman ahaliye değil isyan ve ihtilal fikrini desteklemeyen, devlet yanlısı olan ve din değiştirerek İslamiyet'i seçen Ermeni ahaliye karşı da çeşitli işkenceler ve katliamlar gerçekleştirdiler. Ermenilerin bölgede örgütlenmesi ve silahlanmasından kısa bir süre sonra çeşitli olaylar yaşanmaya başladı. Muş Mutasarrıflığı ile Bitlis Vilayeti arasında yaşanan hadiselerle dair yoğun bir telgraf yazışması gerçekleşti. Telgraflarda Ermeni ahali arasında yaşanan faili meçhul cinayetler ve Ermeni komite üyeleri tarafından ahalden zorla para ve asker toplanması gibi birçok vakıa yer almaktaydı. Ermeni komiteciler 1895 sonbaharında fedai namı adı altında Muş'ta soygunculuk ve eşkıyalık yapmaya da başladılar (San, 1966:212). Bu dönemde komite mensupları, Muş Ermenilerinden tehditle para ve asker topladığı gibi halkın yiyeceğine, malına zorla el koyup köylerini de yaktılar. Ayrıca Ermeni köylerini yakan Ermeni eşkıyası zorla yanlarına aldıkları Ermeni ahalisinden, hükümete sığınmak düşüncesinde olanları tehdit edip kendilerine katılmak istemeyen Ermenileri de öldürdüler.

Ermeni komite mensupları Muş halkına karşı giriştikleri katliam hareketinde çoğu zaman farklı propaganda faaliyetleri de yürüttüler. Ermeni komiteciler, Muş ve civarında Müslüman kıyafetine girip Ermenilerden bazı kişileri öldürdüler. Olayların olduğu bölgelerdeki Ermeni muteberanı ile maktullerin akraba ve yakınlarının verdikleri ifadeler, yapılan resmî tahkikatlar, bu yöndeki bilgileri doğrulamıştı (Karacakaya, 2017: 73). Aynı dönemde yurt dışındaki Ermeni ihtilalciler de bu doğrultuda faaliyetler yürüterek saldırı hazırlıkları için alt yapı oluşturmaya başladılar. Ermeni komiteleri işleyecekleri suçları ve gerçekleştirecekleri cinayetleri Müslüman ahaliye isnat etmeyi planlayarak bu hadiseleri yeni bir propaganda aracı olarak kullanmayı hedeflemişlerdi. Bu amaçla Amerika'da Kaliforniya'da 'Ermeni İttihadı' adı altında bir şirket kurulduğu ve bu şirketin Diyarbakır, Erzurum ve Muş'ta karışıklık çıkararak cinayetler işleyecekleri, Müslüman nam ve sıfatı ile otuz kadar Ermeni'yi bu görev için Osmanlı Devleti'ne yollayacakları da alınan ihbarlar arasındaydı (BOA., HR. SYS. 2739 /34).

Muş'ta Ermeni Komitelerin Katlettiği Ermeni Din Adamları

Rahip Parsih

Muş'ta Ermeni İhtilal Komitesi üyeleri kendi fikirlerini desteklemeyen Ermeni din adamlarına karşı cinayet işlemekten çekinmediler. Bu yönde işlenen cinayetlerden biri de Rahip Parsih'in öldürülmesi olayıydı. Muş'ta Rahip Parsih Efendi'nin, tahkik heyeti huzurunda devletin menfaatlerine uygun olarak Ermeni komitecileri aleyhinde verdiği beyanlar, komiteci Ermenilerin tepkisine neden oldu. Ermeni komitecilerden Bezdiyan Murat, Parsih'i tehdit ederek tahkik heyeti huzurunda verdiği ifadesini geri almasını istedi. Parsih bu isteği reddederek mahalli hükümete ve tahkik heyetine başvurarak şikâyetini zapta geçirdi. Rahip Parsih'i koruması için geceleri evinde bir asker nöbet tutmaya başladı. Ermeni komitecilere karşı rahip koruma altına alındı (Karacakaya, 2017: 76).

Rahip Parsih Muş'ta Ermeni mektebine bağlı bir hanede saklanan zararlı evrakları ihbar ettiği için üç Ermeni ihtilalcisi tarafından saldırıya uğradı ve yaralandı. Parsih Efendiye saldıran Ermeniler Kürt kıyafeti giymişlerdi (BOA., MKT. MHM. 696/ 1). Böylece saldırıyı Müslümanların üzerine atmayı ve iki millet arasında kan dökülmesini planlamışlardı. Rahip Parsih Efendi 1895 Ekim ayında tekrar saldırıya uğradı. Saldırıda da hayatını kaybeden Parsih'in cesedi Mongok'taki bağına yakın bir dere içerisinde bulundu. Rahip Parsih'in öldürülmesi olayıyla ilgili dördü erkek biri kadın beş Ermeni tutuklandı (BOA., DH. ŞFR. 181/ 49). Rahip Parsih'in saldırıya uğraması olayı Avrupa'da *Le Novvel de Berlin* gazetesinde

de yayınlandı (BOA., Y.A. HUS. 318/ 51). Ayrıca ihtilalcilerin *Uçurtma* adlı basılı el ilanının 17-19 Ekim 1895 tarihli sayısında bu kanlı olayla ilgili yazılar yer aldı. Bu yazılarda kullanılan ifadeler, Muş'taki Ermeni ihtilalcileri arasında ihtilal ve isyan düşüncesinin ne derece korkunç seviyelere ulaştığını göstermektedir. Rahip Parsih'in katliyle ilgili şu ifadeler kullanılmıştı:

İhtilal kurşunu yine bir ağzı kara (gammaz) bir Ermeni'nin yüreğine saplandı Muş İhtilalcilerinin eliyle meşhur ağzı kara papaz Parsih öldürüldü. Adı geçen hükümet işlerinde becerikli bir memur idi. Moğonk Köyü'nden 5 dakika uzakta 4 kişi papaz Pasih' in üzerine hücum edip başına 3 kurşun sıkmış haini yere sermişlerdir. Bu papaz son senelerde Muş Ermenilerini sefaletle düşürmüştü. Katiller ele geçmediler. Pis vücudu sabaha kadar kanlar içinde kaldı. Arkadaşları sabahleyin hükümete gidip <<Sizin sevgili dostunuzun cesedi Moğonk Köyü'nün üst tarafında bulunuyor>>” dediler (Hocaoğlu, 1976: 278).

Rahip Misak

Ermeni komitacılar bölgede sadece Rahip Parsih'i değil kendi fikirlerini benimsemeyen birçok Ermeni rahibi de katlettiler. Muş'tan bir yere gitmek için 3 Haziran 1900 tarihinde ayrılan Çanlı Manastırı Rahibi Misak ertesini gün bir dere içerisinde ölü olarak bulundu. İhbar üzerine bölgeye giden tahkikat memurları yaptıkları incelemeler ve bölgedeki deliller neticesinde cinayeti Ermeni fedailerinin yaptığını ortaya çıkardı (BOA., DH. TMIK. M. 89/ 37).

Rahip Estepan

Muş merkeze bağlı Norşin Köyü Ermeni Katolik Papazı Estepan Çuhafyan ile aynı cemaate mensup Honan oğlu Bağos isimli Ermeniler de devlete bağlılıkları sebebiyle 1905 yılı Haziran ayında ünlü Ermeni fedaisi Kiğork ve arkadaşları tarafından katledildi. Kiğork ve arkadaşları ayrıca Katolik nüfusa sahip Muşun Arınç Köyü'ne de baskın düzenleyerek köyde yağma ve tahribat gerçekleştirdiler (BOA., MKT. MHM. 625/14). Rahip İstepan (Estepan)'ın katledilme sebebi, kendisinden istenen 20 lirayı vermemesi ve kilisede Ermenilere vaaz etmesiydi. Ayrıca Kiğork ve arkadaşları Pertan(k) karyesinden Parsih isimli Ermeni'yi de öldürüp kaçıışlardı (Karacakaya, 2017: 56-57).

Yukarıda bahsedilen Ermeni din adamlarının yanı sıra Muş Ermeni Katolik Murahhasası Ohannes Efendi Ermeni komiteciler tarafından yaralandı. Muş'ta Çanlı Manastır'ın eski rahiplerinden Papaz Karabet Efendi iki Ermeni tarafından tehdit edildi. Daha sonra tehdit eden Ermeniler yakalandı (Karacakaya, 2017: 55).

Muş'ta Ermeni Komitecilerin Zulmüne Karşı Osmanlı Devleti'nden Yardım İsteyen Ermeniler

Ermeni ihtilalciler Muş bölgesinde Arak Manastırı civarında yaşayan Ermeni ahaliden zorla para ve mal istemişti. Ermeni Murahhasa Vekili bu olayı 21 Kasım 1901 tarihinde Muş Mutasarrıflığı'na ihbar ederek Mutasarrıflıktan yardım istedi. Bölgeye askeri kuvvet gönderildi ve yirmi kişilik eşkıya çetesiyle yaşanan çatışmada bir asker şehit oldu ve bir asker de yaralandı (BOA., DH. ŞFR. 270/ 46).

Muş Sancağı'nda ve köylerinde isyan çıkarmak için toplanan Ermeniler köylere baskınlar yapıyorlardı. Norşin Köyü Ermeni muhtarı, asilerin Ermenilerden hayvan ve çeşitli gıda maddeleri topladıklarını ve vermeyenleri tehdit ettiklerini Muş Mutasarrıflığı'na ihbar etti (BOA., DH. ŞFR. 316/ 49).

Taşnak Komitesi mensuplarının hareketlerine karşı Muş Vadisi'nde Kırtakum Köyü ahalisi de memnunsuzluklarını şiddetle dile getirerek Muş ve Bitlis'teki memurlara Karmen isimli bir Ermeni'yi faaliyetlerinden dolayı şikâyet ettiler (Kanar, 2001: 110).

Ermeni komiteciler çoğu zaman kendi güvenlikleri tehlikeye girdiği ya da asker tarafından yakalanmak üzere oldukları anlarda kendilerini kurtarabilmek için Ermeni ahalinin canlarını hiçe saymaktan ve onları kendilerine kalkan olarak kullanmaktan da çekinmediler. 1902 yılında Antranik liderliğindeki Ermeni Komitecileri Muş yakınındaki Arak Manastırı'nı işgal edip içindeki çocukları tutsak ettiler. Kendilerinin Rusya'ya gitmelerine izin verilmemesi durumunda manastırdaki kadın ve çocukları öldürecekleri tehdidinde bulundular. Diğer bazı komiteciler de köy köy dolaşıp halkı huzursuz etmekteydiler (Şaşmaz, 2013: 312).

Muş'ta Devlete Sadık Ermenilerin Ermeni İhtilalcilerce Katledilmesi

Ermeni terör örgütlerinin ve yandaşlarının 19.yy'ın son çeyreğinde Muş ve havalisinde başlayan kanlı saldırıları Müslüman, Gayrimüslim ayrımı yapmaksızın devletine sadık tüm Osmanlı vatandaşlarına yönelikti. Muş Mutasarrıflığı tarafından Bitlis Vilayeti'ne ve Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgraflarda bu saldırılar ve sebepleri açıkça bildirilmekteydi. Muş merkez ve civarında Ermeni isyanları döneminde gerçekleşen Ermeni vatandaşların katledilmesine dair hadiselerden bazıları şunlardı:

1892 yılında Muş'un Alizurum Köyü ahalisinden Karpo ve Avo isimli iki Ermeni biri evinde diğeri ise köy meydanında saldırıya uğradı ve katledildi. Yapılan araştırmalarda cinayeti işleyenlerin bölgede yedi ay önce ortaya çıkarılan Ermeni ihtilal komitesi üyelerinden Arbo ve arkadaşları olduğu ispatlandı. Komite mensubu şahıslar da aynı köydendi. Başka suçlar da işlemişlerdi. Bu sebeple gerekli tahkikatın yapılarak yakalanmaları ve yargılanmaları istenilmişti (BOA., Y.A. HUS. 265/ 64).

Muş Ovası'na bağlı Kırtakum Köyü'nde Mart 1895'te bir yıl önce İslamiyet'i benimseyerek ismini Zeynep olarak değiştiren kadın ikinci namazını kılmak için abdest aldığı sırada yine aynı köy ahalisinden yirmi beş kişinin saldırısına uğradı. Saldırganlar Zeynep isimli şahsın tekrar din değiştirerek Hristiyanlığı kabul etmesi yönünde baskı ve işkenceler yaptılar. Müslümanların, çığlık sesleri üzerine olay mahalline gitmesi ile iki taraf arasında kavga çıktı ve her iki taraftan da yaralananlar oldu (BOA., HR. SYS. 2755/36). Muş Ovası'na bağlı Tifnik Köyü'nde de benzer bir vakıa 1892 yılında meydana geldi. Nazar isimli Ermeni şahıs din değiştirerek İslamiyet'i seçtiği için eşini boğarak öldürmüştü (BOA., DH. ŞFR. 298/ 12).

Muş ve çevresinde din değiştirerek İslamiyet'i seçen Ermeni ahaliye karşı Ermeni Komiteciler ve taraftarlarının saldırıları artarak devam etti.

Muş'ta Ermeni komiteciler, Müslüman ahaliyi toplu olarak katletmeye çalıştıkları gibi bölge ileri gelenlerine de çeşitli suikastlar düzenleyip pusular kurdular. Bu tür cinayetlerin işlendiği mahallerde ya da yakınlardaki Ermeni ahaliye de saldırılar düzenleyen Ermeni komiteciler, olayı Müslümanların gerçekleştirdiği yönünde propagandalar yaptılar. Kürt ileri gelenlerinden Halil Beşar ve Şerif Ağa'nın katledilmesi olayları bunun en önemli örneklerindedir. Sason ileri gelenlerinden olan Halil Beşar Ermeni eşkıyası tarafından pusuya düşürüldü ve vahşi bir şekilde katledildi. Ermeni komiteciler, olay mahalline yakın bir köyde beş Ermeni'yi öldürüp bir Ermeni'yi de yaraladılar ve bu olayı Halil Beşar'ın akrabası İbrahim ile arkadaşlarının yaptığı yönünde iddialarda bulundular. Bu olaydan bir yıl sonra da Muşlu Şerif Ağa isimli şahıs gece kalmak için gittiği bir Ermeni köyünde öldürülerek cesedi parçalara ayrıldı. Bu olayı gerçekleştiren Ermeni komiteciler aynı köyden üç Ermeni'yi yakın bir köyden ise dört Ermeni'yi katlettiler. Komiteciler, olayı Şerif Ağa'nın akrabalarının intikam için gerçekleştirdiğini iddia ettiler. Bölgeye giden memurların yaptığı tahkikat sonucunda Ermenileri Müslümanların öldürmediği ispatlandı (BOA., Y.A. HUS. 418/ 61). Ayrıca Şerif Ağa'yı öldüren Ermeniler Mongok isimli köyde bir karakol, Protestanlara ait bir okul ve mabedi, bir Ermeni kilisesi ile yirmi beş haneyi de yaktılar (BOA., DH. ŞFR. 263/ 49 ; Y. A. HUS. 418/ 114).

Muş ve civar köylerinde Ermeni ihtilalcilerin Ermeni tebaaya karşı saldırıları hakkında da Muş Mutasarrıflığı'ndan Bitlis Vilayeti'ne ve Bab-ı Ali'ye haberler gelmekte idi. Ekim 1901' de Muş civarında Karni(Garni), Peklis, Arak ve Honan isimli köylerde birbirini takip eden üç gecede on altı Ermeni'nin öldürüldüğü ihbar edildi. Olay yerine ulaşan tahkikat memurlarına, köy ahalisi bu şahısların kim tarafından katledildiğini bilmedikleri yönünde ifadeler verdi. Yapılan araştırmalarda ise Karni(Garni) Köyü'nde katledilenlerin Kazar isimli Ermeni'nin akrabaları olduğu öğrenildi. Kazar isimli şahıs Ermeni fedailerine yardım ve yataklık yapmakta iken yakalanmış, ifadesi alındıktan sonra bırakılmıştı. Ermeni fedailerinden Oruhlu Artin, Tırkavanklı Parsih ve birkaç Ermeni Kazar'ın yanına gelerek kendisinden önce yakalanan Mıgırdıç isimli fedaiyi onun şikâyet ettiğinden şüphelendiklerini söyleyerek bu kişiyi öldürmeye teşebbüs ettiler. Bir yolunu bularak kaçmayı başaran Kazar Adliye'ye giderek Ermeni fedailerinin amcasını, amcasının oğlunu ve damadını katlettiğini ve akrabalarından bir kadını da yaraladıklarını söyledi. Arak, Peklis ve Honan isimli köylerde işlenen cinayetler ise meşhur eşkıya Hamparsum ve arkadaşları tarafından gerçekleştirilmişti. Bölgedeki Ermeni ahali den öğrenildiğine göre Hamparsum ve arkadaşları o bölgedeki katliamları kendilerinin yaptığını kabul ettiler. Dağ köylerinde öldürülen beş Ermeni'nin katledilmesi hadisesinde ise olayın gerçekleştiği dönemde bu şahısların bölgede görüldüğüne dair alınan ihbarlar sebebiyle katillerin bu kişiler olduğu hükmüne varıldı (BOA., DH. TMIK. M. 113/ 31).

Ermeni komitecilerin Muş ve çevresinde Ermeni ahaliye yönelik katliamı devam etti. Muş ahalisinden Seferyan adlı Ermeni, Poti'de bir handa Ermeniler tarafından öldürüldü (Karacakaya, 2017: 142). Muş'un Bulanık Kazası'nın Yoncalı Köyü ahalisinden Muhtar adında bir Ermeni kaza merkezinden evine dönerken öldürüldü. Bu olayın zanlısı olan aynı köyden Yerso, Elo ve Evak adındaki Ermeniler yakalanarak mahkemeye teslim edildi. Talori civarında 8 yaşında bir kız çocuğunu kaçıran katleden Ermeniler, Kefervanik'te iki Ermeni'yi daha katletti(Karacakaya, 2017: 75-76).

Evran ve Peklis isimli köylerin Ermeni ahalisinden bazılarının 1904 yılında öldürüldüğüne dair ihbarlar alındı. Evran'da Ağop isminde bir Ermeni, Peklis Köyü'nde ise Haro isimli Ermeni ve oğlu, Ermeni komitesine katılmadıkları gerekçesiyle öldürüldü (BOA., DH. ŞFR. 326/ 136). Bu olaydan birkaç ay sonra Muş'un Alican Köyü'nden Bedo isimli bir Ermeni, Ermeni ihtilalciler hakkında bazı ihbarlarda bulunması sebebiyle kendi köylüleri tarafından katledildi (BOA., DH. TMIK. M. 176 / 18).

Muş Ovası'nın Ziyaret Nahiyesi'ne bağlı Gıbyan Köyü'nde Aralık 1906 tarihinde Zikra veledi Karabet ve Ağob veledi Serkiz isimli şahıslar, bu kişilerden birkaç gün önce ise Oruk Köyü'nden Agob ve Kırtakom Köyü'nden Aso isminde şahıslar Ermeni eşkıyasının saldırısı sonucu katledildi. Bu şahıslardan Agob isimli kişi devlet taraftarıydı ve Nahiyeye Müdürü'nün muhbirlerindendi (BOA., DH. TMIK. M.235/ 6).

Ermeni ihtilalcilerin Muş'ta köylere gerçekleştirdiği saldırıların sayısı zaman içerisinde arttı. Saldırıları karşısında askeri kuvvet yetersiz kalınca Merkez Komutanlığı'ndan zaman zaman takviye kuvvet istendi (BOA., Y. MTV. 220/ 137).

Sonuç

Muş Sancağı'nda 1800'lerin sonlarında başlayıp 1920'de sona eren Ermeni olayları Anadolu'nun birçok ilinde olduğu gibi Muş halkında da tamiri imkânsız yaralar açtı. Ermeni terör örgütlerinin eylemlerinden geriye tarihte izleri asla silinmeyecek vahşet olayları kaldı. Ermeni isyancılar hedefe ulaşmak için her yolu mübah gören bir anlayışa sahipti. Bu nedenle, Muş'ta katliam yaparken yalnızca Müslüman halkı hedef almadılar. Aynı milletten olup da kendilerinin terör eylemlerine destek vermeyen, kendilerini ekonomik olarak veya

eylemleriyle desteklemeyen ve devlete sadık olan Ermenileri de hedef alan katliamlar gerçekleştirdiler.

Ermeni terör örgütleri, Ermenilere yönelik terör faaliyetlerinde din adamları, tüccarlar, muhtarlar gibi önde gelen ve Ermeni toplumunun lideri durumunda olan Ermenileri öncelikle hedef aldılar. Bu Ermenileri kendi ihtilal programları doğrultusunda kullanmayı bu kişilerden dini, ekonomik ve siyasi olarak istifade etmeyi amaçladılar. Terör örgütleri önde gelen Ermenileri katliamlarla, zulümlerle, suikastlarla susturup etkisiz hale getirerek Ermeni ahaliyi de korkutmayı ve sindirmeyi kendilerine amaç edindiler. Bu nedenle, Muş şehir merkezinde, kaza, kasaba ve köylerinde Ermenilere yönelik Ermeni komitecilerince terör eylemleri gerçekleştirildi. Komitecilerin amacı bu tür eylemlerle, Ermeni ahaliyi örgütlemek ve galeyana getirmektir. Ermenilerin önde gelen din adamlarına, tüccarlarına ve liderleri konumundaki kişilere karşı acımasızca katliamlar düzenleyen komiteciler diğer yandan da bu eylemlerini Müslüman ahali yapmış gibi göstermeye çalıştılar. Böylelikle hem kendilerini Ermeni toplumunun koruyucusu ve kurtarıcısı gibi göstermeye çalışırken hem de Müslümanları tehdit olarak gösterip Ermeni ahaliyi istedikleri gibi yönlendirip çıkarları doğrultusunda kullanmak istediler. Ermeni ihtilal örgütleri, yanlış bilgilerle ve propagandalarla yüzyıllardır birbirleriyle iç içe yaşamış olan Müslüman ve Ermeni ahali arasına fitne tohumları attılar. Hem Türklere hem de Ermenilere yönelik olarak gerçekleştirdikleri kanlı eylemlerle Türklere Ermenilerin dostluklarına zarar vererek bu iki milletin yüzyıllardır devam eden birlikte yaşama sevinçlerini yok etmeye çalıştılar.

Kaynakça

Osmanlı Arşiv Belgeleri

Dâhiliye Şifre Kalemi

DH.ŞFR. 181/49

DH.ŞFR. 263/49

DH.ŞFR. 270/ 46

DH.ŞFR. 298/ 12

DH.ŞFR. 316/49

DH.ŞFR. 326/ 136

Dâhiliye Nezareti Tesrî-i Muamalat Komisyonu

DH.TMIK.M. 89/ 37

DH.TMIK.M. 113/ 31

DH.TMIK.M. 176/ 18

DH.TMIK.M. 235/ 6

Hariciye Nezareti Siyasî Kısım

HR.SYS. 2739/ 34

HR.SYS. 2755/ 36

Sadaret Mektubî Mühimme

MKT.MHM. 625/ 14

MKT.MHM. 696/ 1

Yıldız Arşivi Hususi Maruzat

Y.A.HUS. 265/ 64

Y.A.HUS. 318/ 51

Y.A.HUS. 418/ 61

Y. A. HUS. 418/ 114

Yıldız Mütenevvi Maruzat

Y.MTV. 220/ 137

Yayınlanmış Arşiv Belgeleri

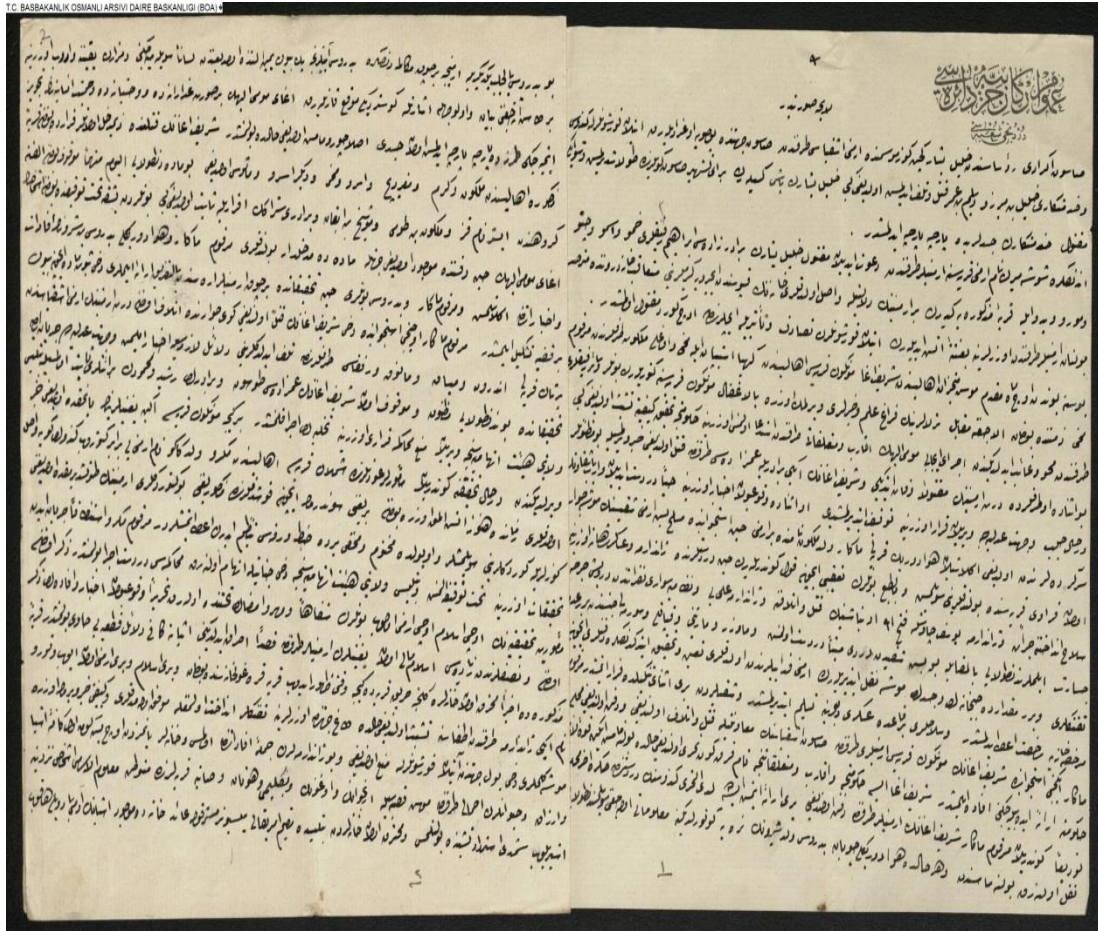

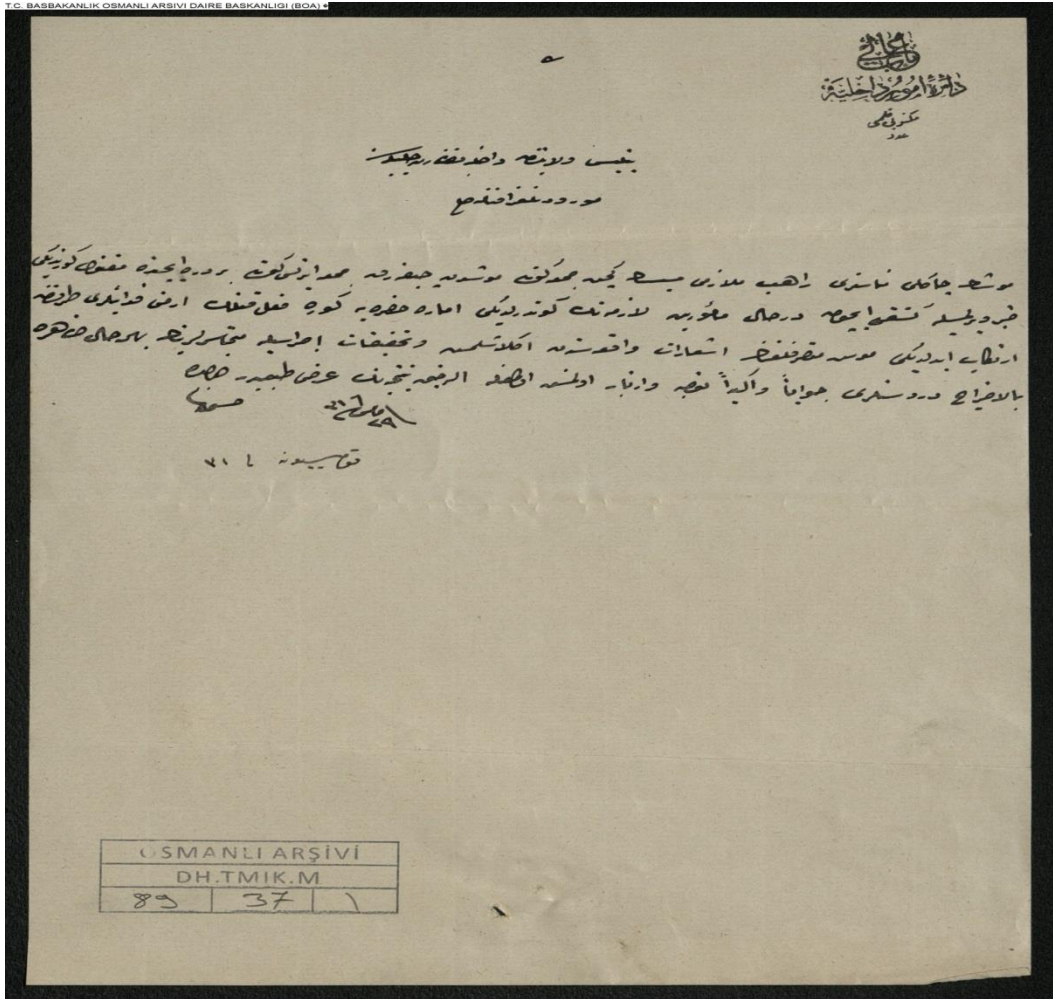
Ek. 4. Muş Civarında Ermeniler Tarafından Vukua Getirilen Katl Olaylarına Ait Delilleri Gösteren ve Bitlis Valisince Yazılan Layihanın Taktimi .

DH.TMIK.M.00113.00031.001

Kaynak: DH. TMIK. M. 113/ 31/1

Ek. 5. Muş Çanlı Manastırı Rahibi Misak'ın Muş'tan Ayrılmak İçin İzin Aldıktan Bir Gün Sonra Cesedinin Bir Dere İçerisinde Bulunduğu ve Katillerinin Ermeni Komite Üyesi Olduğunu Gösteren Belge.

Kaynak: DH. TMIK. M. 89/37/1

Ek. 6. Muş'un Alizurum Köyü Ahalisinden İki Ermeni'yi Katledenlerin Ermeni İhtilal Komitesi Efradından Olduklarını Gösteren Belge.

۵
 تیس و لایزه راهب نظارت جلدینہ معونہ نفاذ نامہ ہی
 دارالامور اہل خانہ
 مکتوبی
 عدد
 ۱
 ارمنی ملتزہ و مویش علی زروم قریبندہ فریو و او نام کس لری کچی اول بہ قریب مذکورہ کی او معجب برودتیزو
 بعضہ اوضاع شفا و نظاریع بولانہ سن مرفوم دہ چند نفر انخاصی طرفہ ارخصوت اولہ رقبہ ہی نماز سندیہ
 و دیگر کی کوی اچیزہ قتل اولدی بی و نجار لری فرار ایدہ کلری سوسہ نفر طرفندہ بیدریجوہ نجار لری بیج بار حال در کسندہ
 حقندہ معاند قانونی انفاکی بیلندہ کی خصوت اسباب در جانبہ نجار لری بیج در مابله ایدہ بیہ شفا و تریب
 احوال دیوبابده کی مضر لری بیج عاجلہ خصیہ و اسخاری ایدہ مفر منقذ بیدریگی عرصہ ان نور فرمایہ
 ۱۰
 صحت

Kaynak: Y. A. HUS. 265/ 64/ 3